* جہانزیب علی اعوان

انور علی بھٹی دی حیاتی تے پنجابی غزل

ABSTRACT:

This Article indroduce Anwar Ali Bhatti, a very important name in Faisalabad of Punjabi Language, and discussess his life and poetry. In the first part, the article gives basic information about his life, background and literary identity. In the second part, this article looks at his poetry, especially his "Ghazal" and explain its main ideas and style in simple terms. The article shows how Anwar Ali Bhatti's poetry reflects his thoughts, feelings and explains his importance in Punjabi poetry.

Keywords: *Anwar Ali Bhatti, Life, backgrount, his publication, Poetry, Ghazal.*

انور علی بھٹی 31 جنوری 1922ء نوں مظہر حیدری دے گھر پنڈ 192 گ ب [1] مریدوالہ تحصیل سمندری ضلع فیصل آباد وچ پیدا ہوئے۔ انور علی بھٹی دی پیدائش ویلے پنڈ 192 گ ب (گنجی بار) سمندری روڈ آتے مریدوالہ دے نیڑے اک نکا جیہا پنڈ ہوندا سی۔ پنڈ دے چڑھدے پاسے چک نمبر 95/96 گ ب، لہندے پاسے 193 گ ب، اُتر والے پاسے 253 گ ب کھوتھڑاں والاتے دکھن پاسے چک نمبر 250 گ ب آوندا اے۔ ایہ پنڈاج توں اک سو اِکی ورھیاں (121) پہلاں سن 1898ء وچ آباد ہویا سی۔ انور علی بھٹی دی والدہ داناں جنت بی بی سی تے آپ بہت پرہیز گار تے نیک خاتون سن۔ پروفیسر ڈاکٹر سعادت علی ثاقب نے اپنی کتاب "فیصل آباد دی پنجابی نعت" وچ وی بھٹی صاحب دی جمن تاریخ 31 جنوری 1922ء [2] ای لکھی

اے۔ انور علی بھٹی ہوریں کل تن (3) بھرا سن۔ وڈے بھرا چوہدری رحمت علی بطور سپرنٹنڈنٹ سمال انڈسٹری علی پورتوں ریٹائرڈ ہوئے۔ دوجے نمبر تے انور علی بھٹی تے تیجے نمبر تے چوہدری ظفر علی نیں۔ آپ دا خاندان بہادری تے جاں بازی پاروں مشہور سی۔ خاندان دے اکثر لوک فوج وچ نوکری کر دے سی۔ آپ دے والد مظہر حیدری تے دادا کالو خان آرمی دے جوان سن۔ مظہر حیدری وی فوج وچ بھرتی ہوئے پر طبیعت دے لا ابالی پن پاروں فوج دی نوکری چھڈ دیتی۔ انور علی بھٹی دے دادا وی فوج وچ نوکری کر دے سن تے 1857ء دی جنگ آزادی توں بعد 1898ء وچ 8 بمبئی انفینٹری برٹش آرمی (British Army) وچ حوالدار دے عہدے توں ریٹائرڈ ہوئے۔ ایہناں دا آرمی نمبر جیس نوں فورس دی زبان وچ پیٹی نمبر وی آکھیا جاندا اے 533 سی۔

بھٹی صاحب دا اصل ناں انور علی سی۔ بھٹی ذات ہون پاروں اپنے ناں نال بھٹی لکھدے سن۔ آپ دے وڈکیاں دا تعلق بھارت دے شہر جے پور (راجستھان) نال سی۔ بھٹی صاحب راٹھور گوت نال تعلق رکھدے سن۔ انور ہوراں نے وی اپنے والد دے نقش قدم تے چلدیاں اہل تشیع فرقہ اختیار کیتا۔ بھٹی صاحب دے وڈکیاں وچوں قادر خاں راٹھور (اسلام قبول کرن توں پہلا ناں ہرمان سنگھ سی) پاکستان بنن توں پہلاں برصغیر دے علاقے جے پور راجپوتانہ دی فوج وچ سپاہی سن۔ ایہناں نے حضرت خواجہ معین الدین چشتی اجمیریؒ دے ہتھ اُتے بیعت کیتی تے اسلام قبول کیتا۔ بھٹی صاحب دا سلسلہ نسب انج اے:

> ''انور علی بھٹی ولد لبھو خان (مظہر حیدریؒ) ولد کالو خان راٹھور ولد کھنڈے خاں راٹھور ولد خدا بخش راٹھور ولد بہاول خاں راٹھور ولد رحیم خاں راٹھور ولد قادر خاں راٹھور۔''(3)

انور علی بھٹی دے والد مظہر حیدری وی پنجابی زبان دے شاعر سن۔ ایہناں نے ساری حیاتی اپنی شاعری رائیں لوکائی نوں اسلام دی تبلیغ کیتی۔ انور علی بھٹی اپنے والد مظہر حیدری نال بہت پیار کر دے سن تے ہر ویلے اپنے والد دی خدمت پاروں ایہناں دے انتہائی نیڑے سن۔ اپنے والد دے سامنے بڑے ادب نال رہندے تے دھیان نال اپنے والد دیاں گلاں سندے رہندے سن۔ ایس لئی بھٹی صاحب اپنی شاعری وچ اک تھاں اپنے والد دی یاد وچ آکھدے نیں:

''جدوی کوئی اوکڑ آوے/ باباؒ تیری یاد ستاوے۔''

انور علی بھٹی دا گھریلو ماحول بہت دینی تے علمی سی۔ انور علی نے دینی تعلیم بچپن وچ اپنے پنڈ دے امام مسجد کولوں حاصل کیتی پھیر مڈھلی تعلیم اپنے پنڈ 192 گ پ توں لئی، 1937ء وچ میٹرک کیتا۔ ایف۔ ایس۔ سی (FSc) 1939ء وچ کیتی تے گریجویشن 1941ء وچ کیتی۔ گریجویشن کرن توں بعد ایہناں دے والد مظہر حیدری نے مزید تعلیم لئی ولائت (انگلینڈ) گھل دِتا، جتھوں بھٹی صاحب نے آئل سیڈ ٹیکنالوجی وچ ایم۔ اے کیتا۔ ایم اے توں بعد AMIET دا ڈپلومہ وی انگلینڈ توں ای کیتا۔ پاکستان آ کے محکمہ زراعت ایوب ریسرچ جھنگ روڈ فیصل آباد وچ نوکری شروع کر دتی۔ فیصل آباد دے باسی ہون پاروں اپنی ساری نوکری فیصل آباد دے ایسے ادارے وچ ہی کیتی تے اخیر 30 جنوری 1982ء نوں اسسٹنٹ ڈائریکٹر دے عہدے توں ریٹائرڈ ہوئے۔ انور علی بھٹی صاحب دا ویاہ ایہناں دے اک عزیز چوہدری محمد حسین دی دھی بلقیس بانو نال ہویا۔ آپ دے گھر پہلے چار دھیاں فیر چار پُتر پیدا ہوئے، جیہناں وچوں پُتراں دے ناں انج نیں۔ (1) احمد رضا بھٹی، (2) محمد ضمیر الحسن، (3) محمد نعیم الحسن تے (4) محمد ذکی الحسن۔

انور علی بھٹی اک دینی تے زمیندار گھرانے نال تعلق رکھدے سن۔ ایہناں دے والد پنڈ وچ واہی بیجی وی کردے تے نال نال لوکاں نوں وعظ نصیحت وی کردے۔ ایس لئی آپ دا گھرانہ علم و معرفت وچ مشہور سی۔ بھٹی صاحب دے والدین نیک سیرت تے نماز روزے دے پابند سن تے اپنی اولاد نوں وی نماز تے روزے دی پابندی تے تلقین کردے سن۔ انور علی نکے ہوندے ای تقویٰ تے پرہیزگاری وچ مشہور سن۔ آپ نماز باقاعدگی نال پڑھدے، قرآن پاک دی تعلیم گھروں ای حاصل کیتی۔ رمضان المبارک وچ روزے واسطے افطاری تے سحری وچ خاص انتظامات کیتے جاندے۔ حکمت نال وابستہ رہن پاروں روزیاں وچ کھان پین دا خاص انتظام تے دھیان رکھیا جاندا۔ محرم الحرام دا چن چڑھدے نال ای انور علی بھٹی دے گھر پیارے نبی کریم سرکار احمد مصطفیٰ حضرت محمد (صلی اللہ علیہ وآلہ وبارک وسلم) و آلِ محمدؐ تے خاص طور تے سید شہداء امام حسینؑ ابن علیؑ، غازی عباس علمدارؑ، امام قاسم (سلام اللہ علیہ)، امام علی اکبر (سلام اللہ علیہ)، امام علی اصغر (سلام اللہ علیہ)، امام زین العابدین (سلام اللہ علیہ)، عون و محمد (سلام اللہ علیہان) تے باقی شہدائے کربلا دی یاد وچ مجالس تے ذکر اذکار دا خاص اہتمام کیتا جاندا۔ بھٹی ہوراں دے گھر بڑی

پابندی دے نال مجلساں ہوندیاں سن تے مجلس دا ایہ سلسلہ اجے تیکر وی جاری اے۔ بھٹی صاحب اپنے پُتر احمد رضا نوں سختی نال تاکید کر گئے سن کہ محرم الحرام وچ مجالس کروائندے رہنا۔ ایس توں اڈ دوجے مذہبی تہوار، شب معراج، شب برات، کونڈے وغیرہ تے ختم و درود تے نیاز دلوائی جاندی اے۔

انور علی بھٹی ہوراں دی خوراک بارے ایہناں دے پُتر دسدے نیں کہ والد صاحب (انور علی بھٹی) خوراک دے معاملے وچ بہت ای حساس تے اپنی صحت و خوراک دا خاص دھیان کر دے سن۔ ایہدی اک خاص وجہ ایہ سی کہ والد صاحب خود وی تے دادا مظہر حیدری وی حکیم سن۔ حکیم ابن حکیم ہون کارن خوراک حفظانِ صحت دے اصولاں دے عین مطابق کھاندے۔ بکرے دا گوشت خاص رغبت نال کھاندے۔ پھلاں وچ سیب، امب، انگور تے انار پسند سی۔ سبزیاں دی گل کریئے تاں والد صاحب نوں کریلے سب نالوں زیادہ پسند سن، ساگ دے تاں بھٹی صاحب دیوانے سن۔ پنڈ دی رہتل کرکے ساگ اوہناں دی خوراک دے معمول وچ شامل سی، باقی سبزیاں وچوں بھنڈی، شلجم وی پسندیدہ سی۔ دالاں وچ پروٹین ہوندے نیں ایس کرکے دالاں وی دسترخوان دا حصہ ہوندیاں سی۔ دالاں وچ مونگی دی چھلکیاں والی دال من بھاونی سی۔ والد صاحب نے ساری حیاتی نشہ والی کوئی شے نہ پیتی۔ سگریٹ، حقہ، پان نہ کدی آپ پیتا نہ ہی اپنی اولاد نوں ایہناں چکراں وچ پایا۔ چنگی خوراک کھان پاروں اوہناں دے دندحیاتی دے اخیر لے ویلے تیکر سلامت دے مضبوط سی تے اپنے دنداں نال ای اخروٹ، بادام توڑ کے تے گنا چھل کے کھاندے سن۔ لباس دے معاملے وچ انور علی بھٹی دا معیار تے نفاست بہت چنگی سی۔ گرمیاں وچ عام طور تے پتلون شرٹ، ہاف بازو شرٹ تے کدے ٹائی وی لا لینی، جے کسے محفل وچ جانا ہوندا تاں پتلون شرٹ دے نال ''بو'' تے نال کاؤ بوائے ہیٹ پاندے سن۔ سردیاں وچ پتلون شرٹ تھری پیس دے نال رلدی ٹائی دا استعمال کردے۔ شلوار قمیض وی ایہناں دا پسندیدہ لباس سی۔ گرمیاں دے دیہاڑے بوسکی دی قمیض تے سیالاں وچ وولن دی قمیض دے نال اکثر سفید شلوار پاندے سی۔ موسم نوں ویکھدے ہوئے جیکٹ، کوٹ پاندے سی۔ جُتیاں وچ وی اوہناں دا انتخاب وکھرا سی۔ عام جوتیاں توں وکھ لمبے بوٹ (لانگ شوز) شوق نال پاندے سی۔ پشاوری چپل تے سینڈل دا استعمال کردے سی۔ کھسہ جیہڑا کے ساڈے پنجاب دی شان اے، ایس دا ورتن اکثر

شادی ویاہ تے کُلے دار پگ تے کُرتا دھوتی دے نال ٹھاٹ نال کردے سی۔ انور علی بھٹی نوں پگڑی بنن دا بڑا شوق سی۔ پگڑی دے سارے انداز جیہڑے کے ساڈے دیس دے ہر صوبے وچ بنھے جاندے نیں ،بڑی چنگی طرح بنھ لیندے سن۔ ایس توں اڈ بھٹی صاحب راجستھانی تے افغانی پگڑی وی بنن دا فن جاندے سن۔ انور علی بھٹی کسرتی جُسے دے مالک سی۔ ایہناں دا قد پنج فٹ دس انچ سی۔ جوانی وچ متناسب اعضاء، طاقتور بدن سی۔ وڈی پیشانی، سخت جان بانہواں، چھاتی چوڑی، جسامت تے قدامت پہلوان نما،موڈھے چوڑے تے بھارے ، مزاج ٹھنڈا، تیز چال دے نال طبیعت سادہ مزاج سی، رنگ گندمی سی۔ مصروف حیاتی دے باجود ورزش ایہناں دا معمول سی تے پابندی دے نال کر دے سی۔ بھٹی صاحب دیاں بانہواں لمبیاں سی ایس کر کے اوہناں دے ساتھی اوہناں نوں قانون دیاں باواں آکھدے سی۔ کدی کدی جدوں اَدھیاں باواں والی شرٹ پاندے تے موٹے موٹے ڈولے غیر معمولی دسدے سن۔ جوانی وچ مُچھاں ایہناں دی خوبصورتی وچ ہور وادھا کر دیاں سی۔ جدوں بزرگی دی عمر وچ پیر پایا تے مچھاں منوا دیتیاں تے کلین شیو کروالئی۔ بھٹی صاحب والدین دی چنگی تربیت پاروں ہمیشہ عاجزی تے انکساری نال گل بات کردے۔ کسے اُتے اپنے پڑھے لکھے ہون داروب نہ جھاڑ دے۔ منافق بندے تے منافقانہ طرز عمل توں ودھیری نفرت کر دے سی۔ مستقل مزاجی اوہناں دی تربیت وچ بہت زیادہ سی جے کسے وی کم کرن دا ارادہ کردے تاں اوس نوں مکاون تیکر لگے رہندے سن۔ انور علی بھٹی دی عادتاں وچوں سب نالوں چنگی پنج ویلے دی نماز پڑھنی سی۔ رب سوہنے دے حکم دی بجا آوری کردے ہوئے اپنی پوری کوشش دے نال باجماعت نماز پڑھدے سی۔ پنج ویلے نماز پڑن دے نال بندے دے اندر وقت دی پابندی وی آجاندی اے ایس کر کے بھٹی صاحب ہر کم پابندی دے نال کردے سی۔ انور علی بھٹی قرآن پاک دی تلاوت وی بڑے شوق ذوق دے نال کردے سی تے نالے اپنی اولاد تے باقی دوستاں، عزیزاں نوں وی نماز قائم کرن تے تلاوت کلام ِ پاک دی تلقین کردے تے کہندے سن کہ روز محشر سب نالوں زیادہ ایہدے بارے ای پچھیا جاوے گا۔ انور علی بھٹی بہت مہمان نواز سن۔ جدوں وی کوئی مہمان گھر آوندا، اوس لئی مہمان نوازی بڑے شوق نال کردے۔

بھٹی صاحب نوں پاکستان دی تاریخ تے جغرافیہ نال بہت دلچسپی سی۔ آپ نے پاکستان

دے اندر تے پاکستان دے باہر وی کئی سفر کیتے ۔ تاریخی لحاظ نال قائداعظمؒ دا مزار کراچی، علامہ اقبال مزار لاہور، لاہور شہر دے باراں دروازے، بادشاہی مسجد، شاہی قلعہ، شالیمار باغ، مینارِ پاکستان، عجائب گھر، دینی لحاظ نال دربار داتا علی ہجویریؒ، دربار بابا فرید گنج شکرؒ پاکپتن شریف، دربار بابا بلھے شاہؒ قصور، حضرت لعل شہباز قلندرؒ سہون شریف، دربارحضرت بہاؤالدین زکریاؒ، دربار شاہ رُکن عالمؒ، دربار شاہ شمسؒ ملتان تے دوجے بزرگانِ دین دے مزارات اُتے حاضری دین واسطے سفر کیتے ۔

انور علی بھٹی نوں حضرت لعل شہباز قلندرؒ نال خاص روحانی عقیدت سی، آپ سہون شریف ہر سال جاندے تے دربار تے حاضری دیندے ۔ سیاحت دے لحاظ نال فورٹ منرو، فیصل آباد، مری، ناران، کاغان، نتھیا گلی، اسلام آباد، مظفرآباد، آزاد کشمیر د اسفر کیتا ۔ بیرون ملک دے سفر وچ آپ نے مشرقی پاکستان ڈھاکہ بنگلہ دیش، جے پور رجستھان، ضلع کرنال، کیتھل انڈیا تے انگلستان دے سفر کیتے ۔ انور علی بھٹی 27 جون 1994ء نوں فوت ہوئے ۔ بھٹی صاحب نوں اوہناں دے آبائی قبرستان مرید والا وچ اوہناں دے والد مظہر حیدریؒ دے پہلو وچ سپرد خاک کیتا گیا۔ اللہ کریم اپنے پیارے حبیب ﷺ دے صدقے انور علی بھٹی، ایہناں دے والد مظہر حیدریؒ تے سارے مسلمان جیہڑے ایس دنیا توں پردا کر گئے نیں، سب دی بخشش تے مغفرت فرمائے تے سب نوں جنت الفردوس وچ اعلیٰ درجہ مقام عطا کرے، آمین ۔

ادبی لحاظ نال انور علی بھٹی دا ایہ معمول ہوندا سی کہ مہینے وچ ایک دو واری لازمی ادبی محفل اپنے گھر وچ رکھدے ہوندے سن ۔ انور علی بھٹی دے علمی تے ادبی دوست احباب وچ صائم چشتی، پروفیسر مشکور حسین یاد، پروفیسر اعجاز رانا، نادر جاجوی، حاتم بھٹی، عبیر ابوذری، بری نظامی، اشرف اشعری، فراز صدیقی، شوق عرفانی، قیس عجمی، طاہر صدیقی، مظہر ادیب، طاہر صدیقی، ڈاکٹر ریاض مجید، مکرم لدھیانوی، جوہر جالندھری، استاد دامن، اسیر سوہلوی، اسماعیل سفری، نذیر چوہدری، پروفیسر عبدالغفور اظہر، حافظ لدھیانوی، اکرام مجید، افضل حسن رندھاوا، واصل ہاشمی، ڈاکٹر جمال، طالب جالندھری، ڈاکٹر انور سدید، برکت علی عاصی تے اعظم چشتی ہوراں دے ناں شامل نیں ۔

انور علی بھٹی دیاں لکھتاں دا تعارف:

انور علی بھٹی پنجابی زبان و ادب دا اک جانا پچھانا ناں اے۔ ایہناں نے غزل تے نظم دونویں صنفاں وچ اپنا اک وکھرا مقام پیدا کیتا۔ شاعری دے نال نال ایہناں نے پنجابی نثر لئی وی ودھیرا کم کیتا۔ ایہناں دیاں غزل، نظم تے نثر اُتے کل چار کتاباں چھپ چکیاں نیں۔ ایہناں دیاں کتاباں دا مختصر تعارف انج اے۔

''دل دے بوہے''

انور علی بھٹی دی ایہ پہلی کتاب اے جیہڑی پنجابی نظماں تے غزلاں اُتے مشتمل اے۔ ایہ کتاب 2016ء وچ مظہر پبلی کیشنز، فیصل آباد نے چھاپی۔ انتساب شوق عرفانی تے الحاج علامہ صائم چشتی دے ناں اے۔ کتاب دے 191 صفحے نیں۔ کتاب دا سرورق منتظر اقتدار مہدی نے بنایا۔ انور علی بھٹی نے کلاسیکی روایت نوں مکھ رکھدے ہوئے شروع وچ حمد باری تعالیٰ، فیر نعت ِ رسول مقبول ﷺ لکھی۔ کتاب وچ چھ نعتاں توں بعد 17 نظماں تے 50 غزلاں شامل نیں۔ 1956ء دے زمانے دی انور علی بھٹی تے مظہر حیدری دی تصویر وی ایس کتاب دا حصہ اے۔

''مکر چانن''

ایہ پنجابی نظماں اُتے مشتمل کتاب اے۔ کتاب مظہر پبلی کیشنز نے 2019ء وچ چھاپی۔ ایہدا انتساب پنجابی زبان دے مرحوم شاعراں دی اولاد دے ناں کیتا اے، جیہناں نے اپنے بزرگاں دے قلمی نسخیاں نوں کتابی شکل وچ لیان دا جتن کیتا۔ ایہ نظماں دا مجموعہ اے، جیہدے وچ حمد تے نعت توں وکھ کل 77 نظماں شامل نیں۔ کتاب دے 166 صفحے نیں تے مُل 800 روپے اے۔ انور علی بھٹی دی خوبصورت تصویر وی کتاب دا حصہ اے۔ کتاب دا سرورق محمد فراز صادق نے بنایا۔ انور علی بھٹی نے کلاسیکی روایت نوں مکھ رکھدے ہوئے شروع وچ حمد باری تعالیٰ، فیر نعت ِ رسول مقبول ﷺ لکھی۔

''انشائیہ دے انگ''

انور علی بھٹی دی ایہ پنجابی نثر اُتے لکھی کتاب اے۔ ایہ کتاب پہلی واری 2016ء وچ مظہر پبلیکیشنز، فیصل آباد ولوں چھاپی گئی۔ ایہدا انتساب مہان لکھاری، شاعر تے سوجھوان پروفیسر سید مشکور

حسین یاد تے پروفیسر ریاض شاہد ہوراں دے ناں اے۔کتاب دی کمپوزنگ سید وجاہت علی زیدی نے کیتی تے سرورق دی ذمہ داری محمد نعیم الحسن نے لئی۔کتاب دے کل ستاراں (17) باب نیں۔ ایہ کتاب 160 صفحات اُتے مشتمل اے۔کتاب وچ انشائیہ دے ہر پکھ اُتے کھلارویں گل کیتی گئی اے۔

''لیکاں''

ایس کتاب وچ پنجابی انشائیے شامل نیں۔مظہر پبلی کیشنز، فیصل آباد نے ایہ کتاب پہلی واری 2016ء وچ چھاپی۔کتاب دا مل 350 روپے اے۔انتساب بلقیس انور دے ناں کیتا گیا اے۔ایہدے وچ بھٹی صاحب دے لکھے 122 انشائیے وچوں کجھ چونویں انشائیے شامل کیتے گئے نیں۔کتاب دا سرورق کرن فاطمہ نے تیار کیتا۔کمپوزنگ سید محمد وجاہت علی زیدی نے کیتی۔ کتاب دے کل 222 صفحے نیں۔

انور علی بھٹی بطور پنجابی غزل گو شاعر:

فیصل آباد مڈھ توں ای اک مردم خیز خطہ رہیا اے۔فیصل آباد دی دھرتی نے بہت سارے پھُلاں ورگے شاعر پیدا کیتے۔شاعراں نال زرخیز ایہ خطہ بہت سارے اردو تے پنجابی شاعراں دے حوالے نال مشہور رہیا اے۔ ایہناں شاعراں وچ جوشو افضل الدین، اسماعیل سفری، حکیم صمصام، صائم چشتی، اعظم چشتی ورگیاں دے ناں آندے نیں۔جدید پنجابی غزل وچ اسیر سوہلوی، نادر جاجوی، افضل حسن رندھاوا، اکرام مجید، ریاض مجید، انور علی بھٹی، شوکت علی قمر، ریاض شاہد، سعادت علی ثاقب، انجم سلیمی، انور انیق، نذر جاوید، غلام رسول شوق تے احمد رضا بھٹی دے ناں سرکڈھویں نیں۔فیصل آباد دھرتی دے شاعر انور علی بھٹی دی پنجابی ادب لئی بہت ساریاں خدمتاں نیں۔روزنامہ ''ایکسپریس'' فیصل آباد دے پنجابی لکھاریاں بارے خصوصی اشاعت وچ انور علی بھٹی دا ذکر انج ملدا اے:

> ''قیامِ پاکستان کے بعد فیصل آباد کے جن لکھاریوں نے پنجابی ادب کو معتبر پہچان دی ہے اور اپنا اپنا حصہ ڈال رہے ہیں۔ان میں صائم چشتی، مظہر حیدری، محمد اسماعیل سفری، جوہر جالندھری، طالب جالندھری، اسیر

سوہلوی، افضل حسن رندھاوا، انور علی بھٹی، نادر جاجوی، شوق عرفانی کے نام شامل ہیں۔"(4)

انور علی بھٹی فیصل آباد دے اک عظیم، علمی تے ادبی خانوادے نال تعلق رکھدے سن۔ ایہناں دے دادا مظہر حیدری وی اپنے ویلے دے منے پرمنے شاعراں وچ جانے جاندے سن۔ بھٹی صاحب نوں شاعری دی جاگ تے اپنے گھر توں ای لگی سی پر ایہناں اپنی محنت، لگن تے شاعری نال بے پناہ محبت پاروں اپنی اک وکھری پچھان بنائی۔ بھٹی صاحب نے پنجابی غزل تے نظم وچ اعلیٰ پائے دی شاعری کیتی۔ ایس آرٹیکل وچ اسیں انور علی بھٹی دی غزل دا فکری تے فنی جائزہ پیش کراں گے۔ انور علی بھٹی دی غزل تے جھات پائیے تاں ایہ گل سامنے آؤندی اے کہ بھٹی صاحب نے غزل لکھن توں پہلاں پنجابی غزل دے موڈھی تے کلاسیکی شاعر شاہ مراد، میاں محمد بخش، مولا بخش کشتہ توں لیکے پیر فضل گجراتی تے اوہناں توں بعد والے شاعراں دی غزل دا ڈونگھا مطالعہ کیتا سی۔ انور علی بھٹی دی غزل وچ پنجابی غزل دے مہان شاعراں دے سارے موضوعات دا عکس وکھالی دیندا اے۔ غزل دا تعلق کیوں جے داخلی کیفیت نال ہوندا اے۔ جیہدے وچ شاعر پیار، محبت تے عشق دیاں گلاں کردا اے۔ جدت پسندی نے غزل دے موضوعات نوں بدل دتا۔ ہن غزل محبوب دی زلفاں چوں نکل کے معاشرتی بے بسی دی چیخ بن کے سامنے آئی اے۔ بھٹی صاحب دی غزل وچ دو نویں رنگ وکھالی دیندے نیں۔

1۔ عشق دیاں داخلی وارداتاں دا اظہار۔

2۔ معاشرتی مسائل تے سماجی اونچ نیچ دی عکاسی۔

داخلی موضوع دا تعلق کلاسیکی غزل نال اے کیوں جے پہلاں پہل جدوں غزل گائی جاندی سی اوہدوں غزل وچ اک داخلی کیفیت ہوندی سی جیہدے لئی اک فرضی محبوب دا ہونا ضروری ہوندا سی۔ اوسے محبوب نوں مکھ رکھدے ہوئے شاعر اپنے جذبات دا اظہار کردا سی۔ شاعر اوسے محبوب دے نال عشق و محبت دی گل کردا سی۔ محبوب دے حسن و جمال دی تعریف کیتی جاندی سی فیر جدوں محبوب دے درمیان وچھوڑا پینا تے شاعر دے ہجر و فراق تے درد دی کیفیت نے ہنجو بن کے اکھراں دا روپ وٹا لینا۔ انور علی بھٹی دی غزل وچ داخلی کیفیت دے سارے پکھ وکھالی دیندے نیں۔ ایہناں دی غزل وچ وی سانوں اوہی فرضی محبوب ملدا اے، جیہدے حسن دی

تعریف، عشق و محبت، محبوب دا انتظار، ہجر فراق، درد و چھوڑے، ہنجو، محبوب دے چہرے تے اوہدیاں زُلفاں دی تعریف غرض سارے رومانوی موضوع پڑھن نوں ملدے نیں۔ انور اپنی غزل نوں زمانے دے نال نال لیکے ٹُرے۔ غزل وچ جدوں داخلی کیفیت دا اظہار کیتا جان لگا تے غزل وچ جدت پسندی نے اپنی جگہ بنائی تاں فیر ایہناں دی غزل وی غزل داخلی کیفیت وچوں نکل کے خارجی موضوعاں ول پرتی تے ایہناں دی پنجابی غزل نے معاشرے دے سارے سماجی، سیاسی، اقتصادی، معاشرتی تے اخلاقی سرناویاں نوں اپنی لپیٹ وچ لے لیا۔ بھٹی صاحب دی پنجابی غزل پورے بھار نال کھلوتی اے۔ انور علی بھٹی دی غزل ایس گل توں سلاہن جوگ اے کہ ایہناں نے اپنی غزل وچ داخلی موضوع دے نال نال غزل نوں خارجی پہلو دے کئی انگ نال متعارف کروایا۔ اعجاز ارشاد رانا لکھدے نیں:

> ''انور علی بھٹی ہوراں غزل نوں سیر بین بنا چھڈ یا اے۔ جیہدے وچ رنگ رنگ دیاں مورتاں، ون سونّے جذبے تے قسم قسم دے تجربے موجود نیں۔ اوہناں دی غزل ہڈ بیتی تے جگ بیتی توں ودھ کے من ورتی بن جاتی اے۔''(5)

انور علی بھٹی دی غزل دا اک اک اکھر اپنے اندر معنوی لحاظ نال اہمیت رکھدا اے۔ ایہناں دی غزل وچ لفظاں دی ترتیب تے چاشنی سلاہن جوگ اے۔ ایہناں نے عام تے جانے پچھانے لفظاں نوں ورتوں وچ لیاندا۔ بھٹی صاحب دی پیدائش پاکستان بنن توں پہلاں دی اے۔ اوہناں نے اپنی حیاتی وچ ہر طرح دے موڑ ویکھے، پاکستان دی تحریک، پاکستان دی آزادی، پاکستان بنن توں بعد ہجرت ویلے دے مشکل تے درد بھرے حالات، استحکام پاکستان دیاں کوششاں، 1965ء دی جنگ، 1971ء دا سانحہ، مارشل لاء دے حالات، معاشی، اقتصادی، سماجی، ثقافتی، معاشرتی غرض ہر طرح دے حالات بھٹی صاحب دے دل تے دماغ وچ گھمدے سن۔ انور اک حساس طبیعت دے مالک سن ایس لئی ارد گرد دے حالات ایہناں کولوں لُکے ہوئے نہیں سن۔ بھٹی دی شاعری وچ ایہ سارے حالات وکھالی دیندے نیں، ایہناں دے شعراں وچ معاشرے دا درد صاف وکھالی دیندا اے۔ ساڈے ایس شاعر نے غزل نوں عشق و حسن، محبوب تیکر محدود نہیں رہن دتا بلکہ حیاتی دے کئی خارجی پکھ شاعری دے ذریعے پیش کیتے نیں۔ انور علی

نے خارجی موضوعاں نوں جدوں شاعری دے اکھراں دا بانا پوایا تے ایس گل دا دھیان وی رکھیا کہ غزل دا حسن خراب نہ ہووے۔ ایس لئی ایہناں نے اپنے خیالاں تے جذبیاں نوں بڑے سوہنے تے من موہنے طریقے دے نال پیش کیتا اے۔

انور علی بھٹی دی کتاب ''دل دے بوہے'' وچ پنجابی غزلاں دے نال نظماں وی شامل نیں۔ کتاب وچ معروف شاعر بابا عبیر ابوذری، اعجاز ارشاد رانا، پروفیسر سعیدہ رشم، احمد شہباز خاور، احمد رضا بھٹی، اخلاق حیدر آبادی، رانا راشد علی تے اشرف اشعری ہوراں دے تاثرات شامل نیں تے شاہد عباس شاہد دا منظوم خراجِ تحسین کتاب دا حصہ اے۔ اللہ تعالیٰ دی تعریف تے پیارے نبی کریم سرکار حضرت محمد مصطفیٰ (صلی اللہ علیہ وآلہ وبارک وسلم) دی ذات اقدس دے حضور انتہائی عقیدت تے عاجزانہ اکھراں دے نال انور علی بھٹی نے اپنے شعری پراگے ''دل دے بوہے'' دا مڈھ بنھیا۔ اللہ تعالیٰ دی تعریف بیان کردے ہوئے آکھدے نیں:

اے خداوند باری تعالیٰ خالق کُل جہاناں
ہر تھاں تیری شاہی دِسے دِسن تیریاں شاناں
بیشک توں نہ کسے دے وچوں نہ کوئی تیرے وچوں
نہ کوئی بیٹا باپ رکھاویں نہ کوئی ساک سکیرے
ایہ احسان ہے تیرا مولا توں انسان بنایا
اشرف سبھ مخلوقاں کر کے دِتا اُچا پایا (6)

انور علی بھٹی جدوں بارگاہِ رسالت مآب خاتم النبین، شافی محشر، پیارے نبی حضرت محمد مصطفیٰ (صلی اللہ علیہ وآلہ وبارک وسلم) دے حضور عقیدت دے نال شعراں دا نذرانہ پیش کردے نیں تے اوہناں دی شاعری دا اک اک اکھر سانوں عاجزی تے انکساری دی بکل لپیٹے وکھالی دیندا اے، لکھدے نیں:

تہاڈے لائق لفظ نہ لبھن کتھوں لفظ لیاواں
تُساں احمدؐ محمودؐ محمدؐ رب دے یار چراں دے

اک تھاں تے لکھدے نیں:

سرکار ہدایت جے تُسیں ختم نبیاں
محشر دے او مختار تے سر تاجِ شفیعاں
ڈُبدے دے سہارے وی تُسیں فخرِ نجیباں
محبوب خداوندِ دوعالم وی او سرکار
یا سید ابرار ؐ یا سید ابرارؐ (7)

شانِ رسالت دے حضور عاجزانہ سلام توں بعد انور علی بھٹی نبی محترم سرکارِ دو عالم حضرت محمد مصطفیٰ ﷺ دے پیارے نواسے حضرت امام حسینؑ ابن علیؑ تے اوہناں دی آل اولاد دی کربلا دے میدان وچ قربانی تے اسیری دے درداں، دکھاں نوں جدوں بیان کرن لگدے نیں تاں بھٹی صاحب دے لفظ ہنجواں نال تر ہو جاندے نیں۔ اسلام دی تاریخ وچ اسلام نوں حیاتی دین لئی واقعہ کربلا نواسہ رسولؐ، جگر گوشۂ بتولؓ فرزند ِشیر خدا (کرم اللہ وجیہہ الکریم) تے اوہناں دے ساتھیاں دی اوس قربانی دا ناں اے جیہڑی قیامت تیکر ہر بنی نوع انسان دے دل و دماغ وچ زندہ رہوے گی۔ انور علی بھٹی لکھدے نیں:

ہتھ کڑیاں زنجیراں وچ جد کوئی نظریں پیندا اے
چیتے آ جاندے نیں قیدیؑ کوفے دے بازاراں دے

غزل دا تعلق داخلیت دے نال اے ایس لئی غزل وچ حسن، عشق، پیار، محبت نوں مستقل موضوع دی حیثیت حاصل اے۔ انور علی بھٹی دی شاعری محبوب دے عشق، اوہدیاں زلفاں تے محبوب دے حسن دی تعریف وچ رنگی ہوئی اے۔ اوہناں دی غزل وچ رومانوی رنگ اگھڑواں وکھالی دیندا اے۔ پیار، محبت، حسن و عشق دا موضوع اوہناں دی غزل دا گہنا نیں:

ٹر دیاں اوہدیاں اکھیاں دے وچ بڑے گلیڈ و آئے سن
ایہو اک جواب سی اوہدا میریاں سبھ تحریراں دا
ایس تکلف دا کیہ فیدہ لوڑ سی کیہ ایس فوٹو دی
دل دا البم اگے بھریا تیریاں ای تصویراں دا
سینے سیک تے مونہہ تے ہاواں متھے لیکھ اولّے
گل وچ تیریاں یاداں دا اے پایا ہار ِچراں دا (8)

انور علی بھٹی اپنی غزل وچ پنجاب دھرتی دیاں اوہ لازوال داستاناں دی گل وی کردے نیں۔ ایہ لوک داستاناں اج وی ساڈے دلاں وچ پائی جاندیاں نیں۔ اوہناں نے ایہناں داستاناں نوں تمثیلی پدھراتے ورتوں وچ لیاندا اے، آکھدے نیں:

یار دی خاطر میں پٹ چیرے ماروتھل وچ رُلیا میں
جھنگ سیالیں مجھیاں چاراں رُٹھڑا یار مناواں میں

عشق مجازی دے نال انور علی نے عشق حقیقی دیاں گلاں نوں وی اپنی شاعری دا حصہ بنایا ایس لئی ایہناں دی غزل وچ تصوف دا مادہ وی پایا جاندا اے۔ عشق حقیقی دی وجہ نال ای مجازی عشق پروان چڑھیا۔ جیوں عشق تناں حرفاں نال بنیا اے ایس طرح عشق دیاں قسماں وی تن نیں۔ نفسانی عشق، مجازی عشق تے حقیقی عشق۔ عشق دے ہر انگ وچ اپنا اپنا طریقہ، مزاج، تے اپنی اپنی منزل ہوندی اے۔ عشق دا تعلق نفس دے نال اے۔ عشق دی قسماں وانگ نفس وی تن نیں۔ نفس امارہ، نفس لوامہ، نفس مطمئنہ۔ نفس امارہ دے قابو وچ رہن والا انسان نفسانی عشق دے راہ اُتے چلدا اے۔ جس ہستی اندر نفس لوامہ دا راج ہووے گا اوہ ہستی عشق مجازی دیاں اڈاریاں لیندی اے۔ نفس مطمئنہ دے بادشاہ عشق حقیقی دے اسماناں اُتے سفر کردے نیں۔ عشق حقیقی یعنی سوہنے رب نال محبت، عشق حقیقی تے اپڑن لئی عشق مجازی دیاں دو صورتاں فناء فی المرشد تے دوجی صورت فنا فی الرسول دیاں پوڑیاں تے منزلاں طے کرنیاں ضروری ہوندیاں نیں۔ تاریخ دے ورقے انبیاء کرام، شہدائے کرام، اولیا اللہ دیاں قربانیاں نال بھرے ہوئے نیں جنہاں نے عشق حقیقی دی منزل نوں پایا۔ علامہ اقبال عشق حقیقی دیاں گلاں کردے ہوئے فرماندے نیں:

بے خطر کود پڑا آتش نمرود میں عشق
عقل ہے محوِ تماشائے لبِ بام ابھی

ایسے طرح حضرت بلال حبشی دے عشق بارے علامہ اقبال لکھدے نیں:

اقبال کس کے عشق کا یہ فیض عام ہے
رومی فنا ہوا، حبشی کو دوام ہے

بھٹی صاحب عشق حقیقی دیاں گلاں کردے ہوئے انبیاء اکرام تے پیغمبراں دے سچے عشق دی مثال دیندیاں ہویاں آکھدے نیں:

پُٹھیاں کھلاں اساں لہائیاں آرے چیریا سانوں ای
سُولی چڑھ کے لواں ہلارے عشق نوں لاج نہ لاواں میں

چھڈ انور عقل نصیحتاں نوں کدی دل دی منی پیندی اے
تیرے من وچ چانن نہ دسدا جے پیار دا دیوا نہ بل دا

انور جی دی غزل وچ داخلی کیفیت دے اظہار دے نال نال سانوں خارجی سرناویاں دی بھرویں عکاسی وی ملدی اے۔ ایہناں دیاں غزلاں وچ کوشش، ہمت، حوصلہ، ثابت قدمی ورگے سبق ملدے نیں۔ ایہناں نے غزل دے عمومی رجحان جیہدے وچ شاعر اپنے آپ نوں کمزور، ہمدردی دا طلبگار تے مظلوم وکھالی دیندا سی، اوہدی تھاں عزم ہمت، حوصلہ، طاقت دی گلاں کردے ہوئے اپنی غزل نوں رجائیت دا رنگ وی دتا۔ بھٹی صاحب دے بقول حیاتی وچ دکھ تکلیف تے پریشانی آنی جانی اے۔ لوکاں نوں ایہناں پریشانیاں، دکھاں نوں ویکھدے ہوئے ہمت نہیں ہارنی چاہیدی۔ لوکائی نوں ایہناں اوکڑاں دے نال ہمت تے جرات دے نال مقابلہ کرنا چاہیدا۔ ترقی پذیر قوماں دی ترقی دا راز محنت اے تے محنت دے نال جے لگن، حوصلہ تے ہمت وی شامل ہو جاوے تاں کامیابی یقینی ہو جاندی اے۔ محنت، ہمت، جرأت ایہ سب شیواں اللہ تعالیٰ دی خاص نعمت نیں۔ جدوں انسان اُتے وقتی دکھ، تکلیف، پریشانی آجاوے تے ہمت دے نال انھہریاں نوں چیر وی سکدا اے۔ تھلے دتے شعر وچ سورج نوں اگاون دا مطلب ہمت، جرات تے طاقت وچ لیا گیا اے۔ ونگی ویکھو:

انور حوصلہ صدق یقیں تے ہمت عزم دے صدقے
ہر اک نیھرا آؤن توں پہلوں سورج نواں اُگاواں

رجائیت دا ایہ پکھ سانوں انور علی بھٹی توں علاوہ ایس دور دے منے پرمنے شاعر ڈاکٹر فقیر محمد فقیر، پیر فضل گجراتی، سلیم کاشر، عارف عبدالمتین، منظور وزیرآبادی، یونس احقر، عظیم بھٹی، محمد اقبال نجمی، احسان رانا، سعید جعفری، رشید انور، احمد حسن حامد تے رؤف شیخ دی شاعری وچ وی وکھالی دیندا اے۔ کیونکہ 60 دی دہائی وچ غزل اپنے پرانے گنے چُنے موضوعاں توں نکل کے مقصدیت دے دور وچ داخل ہوئی جیہدے کارن غزل وچ رجائیت دا پکھ ڈونگھا ہوگیا۔ ایس دور دے نیں۔ سلیم

کاشر لکھدے نیں:

باہواں ٹنگ اگانہہ نوں ودھنا عشق دی کھیڈ پرانی
کیہ ہویا جے راہواں دے وچ سولیاں گڈیاں گنیاں

ایسے طرح فقیر محمد فقیر کول رجائیت دا پکھ ویکھو:

ہے قوماں دی تقدیر مرداں دی ہمت
کسے کم بلکار میرا نہ تیرا

منظور وزیرآبادی آکھدے نیں:

دھرتی توں اسماناں ولے تُوں وی چن اچھال کوئی
دس دے دُنیا نُوں جے رکھیں آپنے کول کمال کوئی

یونس احقر لکھدے نیں:

وقت نرے دے چکر پاروں لیکھ نہیں ہردے
قسمت اودوں ہردی اے جد بندہ ہارے

محمد اقبال نجمی کول رجائیت دا پکھ ویکھو:

رات دا پنچھی اڈ جاوے گا ہمت کرتوں
دھرت تے سورج فیر اگھڑے گا محنت کر توں

عارف عبدالمتین آکھدے نیں:

تیریاں باہواں تیرا سورج تیرے ہتھ نیں تیرا چن
اپنی ہمت نال بنالے اپنا دن تے اپنی رات

احسان رانا آکھدے نیں:

میرے اکھر میرے سورج نھیریاں دا میں ویری
ہتھ تے ہتھ کیوں دھرکے بہہ جاں ایہ تاں کدے نہیں ہونا

رشید انور لکھدے نیں:

کیہ ہویا جے نئیں آں میں تقدیر دا وارث
جے چاہواں تے بن سکناں تدبیر دا وارث

سعید جعفری لکھدے نیں:

ودھ رہی اے فیر کعبے دے ول ابرہہ دی فوج
اُڈنا پوے گا مینوں ابابیل دی طرح

انور علی بھٹی دی غزل دی ونگی ویکھو:

ہمت نال جے پھولدے رہیے محنت در آجاندی اے
پتھر بھانویں چار چوفیرے موتی وی لبھ جائے گا

اجوکے دور وچ جدوں محنت کرن دے باوجود کسے ویلے ناکامی دا سامنا کرنا پیندا تے اودوں بندہ ہمت ہار جاندا اے۔ بھٹی صاحب دی غزل وچ محنت دے نال نال عزم، حوصلہ تے ہمت دی تلقین وی وکھالی دیندی اے۔ ہمت لئی اک مشہور پنجابی اکھان نوں اپنی غزل وچ انج ورتدے نیں، ونگی ویکھو:

ٹُر پو اڈّم ہمت لے کے
پوں باراں یا تنے کانے

فیر آکھدے نیں:

کوئی وی غم ستائے نہ مینوں
دکھاں درداں نوں وِیچ کے کھاواں

مسلماناں دا عقیدہ اے کہ اللہ تعالیٰ دی ذات اُتے پکا یقین کرن توں بغیر کوئی وی کامیابی ناممکن اے۔ بھٹی دی غزل وچ ایہ گل سامنے آوندی اے کہ جدوں عزم، حوصلے دے نال اللہ تعالیٰ تے توکل کردے ہوئے محنت کیتی جائے فیر پتھر دا سینہ وی چیریا جاسکدا اے۔ ونگی ویکھو:

صدق یقین دے نال وی جیہڑا ہمت کر کے جائے گا
اوہ پتھر دا سینہ چیر کے نہر وی کڈھ لیائے گا

ایسے طرح دا اک ہور شعر ویکھو:

راہ دی ہر مشکل تے اوکڑ
انور آپے اللہ جانے

انور علی دی غزل وچ ثابت قدمی دا عنصر وی وکھالی دیندا اے۔ ایہناں نے "ثابت قدمی" دے اکھر نوں (Continious Tens) نال جوڑ کے ثابت قدمی نوں جاری رکھن دی گل بڑے سوہنے طریقے دے نال کیتی اے کیوں جے کوئی وی کم جدوں لگن، عزم دے حوصلے دے نال ثابت قدم رہندے ہوئے اللہ تعالیٰ دی ذات اُتے توکل، بھروسہ کر دے ہوئے کیتا جائے فیر راہ دیاں ساریاں اوکڑاں دا سامنا کیتا جا سکدا اے۔ شاعر نے ایہناں مشکلاں نوں راہزن، ڈاکو، ٹوئے ٹبے تے کامیابی نوں لعل گواچے دے ثابت قدمی نوں پھولدا رہنا واں نال تشبیہ دے کے انج بیان کیتا اے:

راہ وچ بھانویں رہزن ڈاکو نالے ٹوئے ٹبے
لبھ لواں گا لعل گواچے مٹی پھولدا رہنا واں

فیر آکھدے نیں:

ہمت نال جے پھولدے رہیے محنت در آجاندی اے
پتھر بھانویں چار چوفیرے موتی وی لبھ جائے گا(9)

انور بھٹی دی غزل سانوں معاشی تے سماجی مسائل اُتے گل کر دی وکھالی دیندی اے۔ ایہ غزل ایہناں دی سوچ دی ترجمانی کر دی اے کیونکہ ایہناں دی غزل وچ معاشی وسماجی استحصال، معاشرے وچ ہون والی ظلم و زیادتی، جبر، خود غرضیاں، مطلب پرستیاں، سیاسی جور و جبر ول اشارے بڑے نکھے انداز وچ ملدے نیں۔ بھٹی صاحب اپنے آل دوال دے حالات نوں ویکھدے ہوئے سخت ذہنی تکلیف دا شکار ہوندے نیں تے اپنی غزل وچ معاشرے وچ ہون والے ظلم وستم تے ناانصافی بارے آکھدے نیں:

بُل سیتے لب فریاد نہیں اسیں ویکھدے کارے جگ دے رہے
ظالم نوں کوئی ہٹکے نہ اوہدی داد دے نعرے لگ دے رہے

وَیر کرودھ تے پاپ گناہ دا نیھر جدوں پے جاندا
مظلوماں دا لہو پھر کردا روشن تھاواں سبھے

بھٹی صاحب دی خواہش اے کہ فیر کوئی حسینؑ ابن علیؑ دے وانگوں زمانے اُتے آون

تے برائی دے خلاف لڑدے ہوئے ایس مسلماناں دے قافلے دی رہنمائی کرن، لکھدے نیں:

پھر ابن زیاداں تے یزیداں دا پیا زور
پھر لوڑ زمانے نوں حسینؑ ابن علیؑ دی

شاعر مشرق ڈاکٹر علامہ محمد اقبالؒ ایس پس منظر وچ لکھدے نیں:

قافلۂ حجاز میں ایک حسینؑ بھی نہیں
گرچہ ہیں تابدار ابھی گیسوئے دجلہ و فرات

انور علی بھٹی نے ''پتھر'' دی علامت اپنی بہت ساریاں غزلاں وچ ورتی اے۔ پنجابی شاعری وچ پتھر دی علامت انسانی بے حسی، بے احساسی، ظلم دی علامت دے طور تے ورتی جاندی اے۔ پتھر اک سخت چٹان اے جیہدے وچوں روشنی، ہوا، پانی لنگھ نہیں سکدے۔ ایسے طرح اج دے دور وچ بہت ساریاں معاشی وسماجی تے اخلاقی برائیاں نے انسان نوں پتھر وانگوں کر دتا اے ایس کر کے انسان اُتے کوئی وی اصلاح والی گل اثر نہیں کردی۔ ایہو جئے انسان نوں ''پتھر دل'' آکھیا جاندا اے۔ ونگی ویکھو:

پتھر میرے چار چوفیرے بول بول کے تھکا
نئیں احساس کسے نوں کوئی ایویں دیواں بانگاں

انور علی بھٹی توں علاوہ بہت سارے شاعراں نے پتھر دی علامت ورتی اے۔ جیویں اکرام مجید لکھدے نیں:

پتھر ورگے سورج کولوں دردی نھیرا چنگا
ساڈے چھٹے دن توں سوہنی کالی رات فقیراں دی

زاہد نواز لکھدے نیں:

قبراں تے لگے ہوئے کتبے دسدے نیں
پتھراں دے نال سانجھ بنا لئی لوکاں نیں

ڈاکٹر رشید انور لکھدے نیں:

آپو آپنے پتھر لے کے نال گھراں تو آیو
منگویاں پتھراں نال میں دل نوں نئیں سنگسار کراؤناں

اکبر کاظمی لکھدے نیں:

حق دے جرموں ویلے مینوں کیتا جے سنگسار
پہلا پتھر ماریا جس نے اوہ سی میرا یار

نذیر چوہدری لکھدے نیں:

میری جھولی دے وچ اج وی کجھ لیکاں کجھ لارے نیں
یاں پتھر نیں جیہڑے لوکاں سچ آکھن تے مارے نیں

(رؤف شیخ):

ہر کوئی ایتھے گونگا بولا پیار دا بھرے ہنگارا نئیں
اس بستی دے پتھر تک تک نین مرے پتھرائے نیں

بھٹی صاحب اپنی غزل وچ جدت پسندی دی وجہ نال پرانیاں ریتاں، رسماں تے رواج مک جان دی گل کردے وکھالی دیندے نیں۔ جدید دوردی نویں نویں ٹیکنالوجی نے جتھے بہت سارے کم سوکھے کردتے نیں اوتھے ایہدی غلط ورتوں نال سوہنی دھرتی دیاں رسماں، ریتاں تے رواجاں نوں ختم کردتا اے۔ ایدھے نال نال اخلاقی نظام وی تباہ کردتا اے۔ ایس سماجی ٹٹ بھج نوں شاعر اپنی شاعری وچ پروندے ہوئے آکھدا اے۔

حرص طمع تے پنڈ دیاں گلیاں ڈیرے سنجے کیتے نیں
پنڈاں دی رونق تے گبھرو شہریں کھچ لیائے نیں

ایٹم بم تے میزائل توں دنیا اگے ٹر گئی اے
قصے اج پرانے ہو گئے تلواراں دیاں دھاراں دے

بے حسی تے منافقت ورگیاں برائیاں ساڈے اج دے معاشرے دا سب نالوں وڈا ناسور اے۔ حکمراناں توں لے کے عام لوکائی تیکر ہر کوئی منافقت، بے حسی دی بکل ماری کھلوتا اے۔ اج دے معاشرے وچ سب نالوں وڈے جھوٹے سچ دے علمدار نیں۔ مکاراں نے سادگی ورتی اے تے قوم دے رہبر قوم نوں لٹ لٹ کھائی جاندے نیں۔ بھٹی صاحب ایس منافقت دے خلاف بھر پور احتجاج کردے وکھالی دیندے نیں۔ انور ہوراں ورگے شاعر اپنی شاعری وچ ایہو

جیئے لوکاں نوں بے نقاب کرن دا چارا کردے نیں۔ جنہاں دے اپنے منہ تے منافقت دی چادر پائی ہوئی اے۔

ایہ دنیا اے پیار دی نگری ایتھے پیارے پیارے لوک
اُتوں پھلاں نالوں سوہنے وچوں نے ہتیارے لوگ (10)

بھٹی صاحب جدوں اسلام دے اصولاں نوں مکھ رکھدے ہوئے اپنے آل دوالے ویکھدے نیں تاں ایہناں نوں زنانیاں دی پردے بارے احکام الٰہی توں روگردانی کردے ہوئے مغربی تہذیب وانگوں بے پردگی وکھالی دیندی اے۔ اہل مغرب نے عورتاں نوں آزادی نسواں دے دھوکے وچ پاکے بے حیائی، بے پردگی، عریانی، مادی خوشحالی، جسمانی عشرت تے ذہنی پراگندگی دا شکار کردتا اے۔ حالانکہ اسلام تے اسلامی نظامِ حیات عورت لئی پردے دا حکم دیندا اے تاکہ نہایت پاک وصاف معاشرے دا قیام عمل وچ آوے۔ ارشادِ باری تعالیٰ اے:

"اور ایمان والیوں سے کہہ دو کہ اپنی نگاہ نیچی رکھیں اور اپنی عصمت کی حفاظت کریں اور اپنی زینت کو ظاہر نہ کریں۔" (11)

بھٹی صاحب دی شاعری وچ عورتاں دی بے پردگی تے بے حیائی دیاں گلاں انج وکھالی دیندیاں نیں۔

سوٹاں بوٹاں دے وچ دنیا فیر وی دسدی ننگی اے
غیرت شرم حیا دا پنڈے نہ کوئی لیڑا ٹاکی اے (12)

انور جی اپنی غزل وچ حکمراناں تے طنز وتنقید کردے ہوئے آکھدے نیں کہ حکومتاں دے لوگ اپنی کرسی سدھی کرن دی خاطر کی کی پاپڑ بیلدے نیں۔ ووٹاں دے دیہاڑے و چاری سدھی سادی عوام نوں اوہناں دیاں مشکلاں دور کرن لئی قسماں کھاکے وعدے کردے نیں۔ ایہناں دے نال دکھ سکھ سانجھا تے ملن ورتن دیاں گلاں کردے نیں، لکھدے نیں:

ووٹ الیکشن قسماں وعدے خدمت دے
کرسیاں واسطے ای ایہ سارے پنگے نیں

فیر جدوں الیکشن مک جاندے نیں تاں ایہو قوم دے جھوٹے لیڈراں دے خول اندر لُکے مکار لٹیرے سدھی سادی عوام توں اکھاں پھیر لیندے نیں تے عوام واسطے بس لارے ای رہ

جاندے نیں:

مکّی ساری آ گواں کھادی
قوم نوں دِتے خالی تکّے

انسان دی حیاتی وچ اوکھے سوکھے ویلے دا آنا جانا حیاتی دا اک رنگ اے پر تکلیف اوہدوں ہوندی اے جدوں اپنے سارے اوکھے ویلے ساتھ چھڈ جاندے نیں۔ دو چہرے انسان نوں کدے وی نہیں بھلدے اک اوکھے ویلے ساتھ دین والا تے دوجا اوکھے ویلے ساتھ چھڈ جان والا۔ ایہو رنگ انور علی بھٹی دی غزل وچ وکھالی دیندا اے، لکھدے نیں:

میرے تے جاں پت جھڑ آیا چپ چپیتے چھڈ گئے
انج سنگیاں دا چھڈ جانا وی جگ دی ریت چراکی اے

اج دے دور دا ہر انسان بھری دنیا وچ وی اپنے آپ نوں کلم کلا، بے آسرا، بے سہارا محسوس کردا اے۔ ایس ترقی یافتہ دور نے انسان کولوں خوشیاں، سکھ، پیار محبت دے سارے آسرے کھوہ لئے نیں۔ اج دا ایہ مٹی دا مادھو آل دوالے انساناں دا سمندر ہون دے باوجود وی اکلاپے دا شکار اے۔ اکلاپے دا ایہ روگ انور جی دی شاعری وچ وکھالی دیندا اے:

اکلاپے دیاں سُولاں میرا جُثہ ای وڈھ دِتا اے
انج تے سارے سجن میرے رہندے آل دوالے نیں

بھٹی صاحب نے اکلاپے ورگے موضوع نوں اپنے شاعری وچ ورتیا تے ہڈ ورتی نوں جگ ورتی دا روپ دے کے غزل دے حسن وچ وادھا کیتا۔ ایہ قدرتی گل اے کہ جدوں شاماں پیندیاں نیں تاں سائے وی مک جاندے نیں۔ ایہناں نے ایس قدرتی گل نوں اپنی شاعری وچ لیا کے اکلاپے دی کیفیت انج بیان کیتی اے:

جس ویلے شاماں پے جاون درد میرا ودھ جاندا اے
دیوے آس مراداں والے کیویں یار جگاواں میں

انور نے اپنی شاعری وچ معاشرے دے عام فرد دی تنہائی دے احساس نوں رمزاں، اشاریاں دی زبان دے کے بیان کیتا اے۔ اک زمانہ سی جدوں ہر پاسے خوشیاں، اتفاق، محبت، بھائی چارے تے امن نال رل مل کے رہن دا رواج سی۔ اوس ویلے انسان کلا رہ کے وی اپنے

آپ نوں دو جیاں نال جڑے رہن پاروں تنہائی توں پریشان نہیں سی۔ فیر جدت پسندی دی وجہ نال نفسانفسی دا ایسا جھکڑ چلیا کہ معاشرے وچ ہر کوئی لالچ، مفاد پرستی، خود ساختہ انا پسندی، بے حسی، خود غرضی ورگیاں اخلاقی برائیاں وچ پے کے اندروں باہروں کلا ہو کے رہ گیا اے۔ شاعر نے ایس احساس نوں کلی جندڑی، کئی بلاواں دے اشاریاں نال بیان کیتا اے۔

کلی جندڑی کئی بلاواں اک آوے اک جاوے
نیھری دے وچ ٹبیاں اُتے جیوں روڑاں دے چھٹے

انور دی شاعری وچ کسے کسے تھاں اکلاپے دے نال نال ڈر دی کیفیت دا اظہار وی وکھالی دیندا اے۔ ڈراؤنے منظر دیاں علامتاں پھنئیر، ڈنگ، شوکن، سپ، جوگی، ورتدے ہوئے ڈراؤنے منظر اپنی شاعری وچ لیان دا مقصد اپنے آل دوال دے ستے لوکاں نوں خبردار کرن دی کوشش وی اے، لکھدے نیں:

جیون دے نیں اوکھے پینڈے راہ وچ کلر کالے نیں
پیر پیر تے پھنئیر شوکن ڈنگ مارن توں اُکدے نا

انور علی بھٹی اپنی شاعری وچ معاشرتی وسماجی استحصال دی وجہ نال اجوکے دور دے انسان دے بے سکونی بارے گلاں کردے وکھالی دیندے نیں۔ موت انسان دی حیاتی دی آخری پوڑی اے پر شاعر بے سکونی دی اوس پوڑی تے اپڑ گیا اے جتھے اوس نوں موت توں بعد وی بے سکونی دی کیفیت دا ڈر اے۔

جی کردا اے دنیا چھڈ کے انور قبرے جا پیے
اوتھے وی جے چین نہ ملیا فیر مرن دا چاء کی اے

فیر لکھدے نیں:

مر کے وی جے چین نہ ملیا
کیہ کرن پھر غم دے مارے (13)

ساڈے شاعر کولوں انسان دی بے قدری برداشت نہیں ہوندی۔ انسان ہر شے برداشت کرسکدا اے پر اپنی بے عزتی یا بے قدری نہیں۔ بے قدری دا تعلق احساس دے نال اے۔ اوہ بندے جیہڑا ہر ویلے کسے لئی اپنی جند جان تک لا دیندا اے فیر جدوں اوہدی بے قدری ہوندی

اے تاں ایہ زخم روح اُتے جا لگدا اے۔ اج دا زمانہ بے قدراں نال بھریا ہویا اے۔ ایس لئی شاعر ایس زمانے توں نس کے رحمت العالمینؐ دے در دا منگتا بن دی خواہش ظاہر کردا اے کیوں جے نبی کریم سرکار ﷺ دے در اُتے کسے دی وی بے قدری دا سوال ای پیدا نہیں ہوندا، لکھدے نیں:

اس بے قدر زمانے کولوں کیہ لینا کیہ دینا ایں
انور منگتا بن کے آجا در تے شاہ ابراراںؐ دے

بھٹی صاحب نے اپنیاں دکھاں نوں مکاون لئی سرور کائنات حضرت محمد ﷺ دی ذاتِ بابرکت دا سہارا لیندے ہوئے بڑی کھول کے سب لئی ایہ نشاندہی کیتی کہ غم دکھ، سکھ سب حیاتی دے نال نال نیں۔ جدوں انسان دکھاں وچ پھسیا ہوے تاں پیارے کملی والے سرکارؐ دے در تے ڈگدے ہوئے اپنے ساریاں دکھاں دا حال سناوے تاں فیر ایہ سارے دکھ غم، سکھ، خوشی وچ بدل جاندے نیں۔ کیوں جے نبی کریم ﷺ دی ذات ِ بابرکت دے درتوں کدے وی کوئی خالی ہتھ نہیں رہندا، لکھدے نیں:

فلک ستائے کرماں ہارے دنیا کولوں تنگ پیئے
کملیؐ والے دے در ڈگدے انور جیہے دکھیارے لوک (14)

انور ہوریں اپنی شاعری وچ جتھے معاشرے تے سماج دے وچ ہون والیاں برائیاں دا ذکر کردے ہوئے اداس تے دکھی ہو جاندے نیں اوتھے امید دا دامن وی ہتھوں نہیں چھڈ دے۔ ایہناں دی شاعری وچ سانوں امید دی کرن وکھالی دیندی اے۔ ساڈے آل دوالے ایہ ساریاں برائیاں اپنیاں جڑاں پکیاں کردیاں وکھالی دیندیاں نیں پر انور علی بھٹی مایوسی دا شاعر نہیں۔ شاعر ایہناں معاشرتی برائیاں دے مک جان دی امید لا کے وی بیٹھا اے۔ کیوں جے ایہ حیاتی آس، امید دا ای دوجا ناں اے۔ ایہناں ساریاں برائیاں نے کالی رات وانگوں ڈیرے تے لا لئے نیں پر انور علی بھٹی صبر نال سوہنے رب کولوں امید لا کے چنگے دناں نوں چٹیاں فجراں دا ناں دیندا اے نالے اوس نوں چنگے دناں دی امید وی چھیتی اے۔

جے کالیاں راتاں لمیاں نیں میرے وی صدق بتھیرے نیں
اساں تاہنگ اے چٹیاں فجراں دی راہ ویکھدا ہاں میں اج کل دا

کدی تے ویلے دی پوہ پھٹسی کدی تے چانن ہوسی
اٹھ ہنیرا چار چوفیرے دھندوکار چراں دا

میں اُکا بے آسا نئیوں بھانویں گھپ ہنیرے نیں
کالی انھی رات دے وچوں چند نکل ای آئے گا

مسلماناں دا ایمان اے کہ قیامت برحق اے۔ ایس کر کے قیامت آون توں پہلاں نیک اعمال کریئے تا کہ روز محشر سوہنے رب دے حضور شرمندگی نہ ہووے۔ انور علی نے اپنی غزل وچ قیامت تے اوہدیاں نشانیاں نوں کالی ہنیری، لیہندا پاسا بھارا تے نیک عملاں نوں بھانڈے ٹینڈے دے اشاریاں دے نال گل کردے ہوئے اپنی سوچ نوں انج بیان کیتا اے۔

کالی نیھری آون والی بھانڈے ٹینڈے سانبھ لئو
لیہندا پاسا بھارا دِسے سورج رنگ وٹایا اے

انور علی بھٹی دے اندر دیس نال محبت دا جذبہ بہت گوڑھا اے۔ وطن دی مٹی دا ساڈے اُتے قرض اے تے اے قرض دیس دے نال پیار، ایہدی ترقی، خوشحالی لئی کوشش دے نال ای اُتر سکدا اے۔ ایہناں دی وطن نال محبت کجھ ایس واسطے وی زیادہ اے کہ اوہ انگلستان وچ رہ کے آئے نیں۔ اوتھے ایہناں نے پردیسی دی حیثیت نال بہت ساریاں تکلیفاں برداشت کیتیاں نیں۔ اپنے وطن دی صورت وچ ملن والی آزادی دا کوئی نعم البدل نئیں۔ شاعر نے اپنے دیس دے اک اک ذرے نوں ہیرے توں ودھ آکھ کے آزادی دی قیمت دسن دی کوشش کیتی اے:

ہر ذرہ میرے دیس دا ہیرے توں وی اُتے
سرمہ اے میرے واسطے مٹی دی گلی دا

پاکستان دی تاریخ دا المناک واقعہ 1971ء دی 21 دسمبر دا اوہ دیہاڑا اے جدوں مشرقی پاکستان (موجودہ بنگلہ دیش) ساڈے توں وکھ ہوگیا۔ انور علی دی شاعری وچ ایس واقع دا درد وکھالی دیندا اے۔ ایہناں دے نال نال ساڈے سب دے دلاں وچ ایہ درد ہن ہمیشہ لئی گھر کر گیا اے۔ شاعر نے ایس دردنوں اپنی شاعری دا حصہ بنایا۔ مشرقی پاکستان دے الگ ہون نوں

''جگر پاٹے'' دا لفظ ورت کے اپنے درد دا اظہار کیتا اے:

رت رواں جگر پاٹے جدوں یاد آپیندی
ڈھاکہ تے چٹاگام تے اوس کرنافلی دی

انسان دا دنیا اُتے آون دے مقصد وچوں اک مقصد اک انسان دا دوجے انسان دے نال پیار محبت دے نال پیش آنا اے تاکہ معاشرے وچ پیار محبت دا ایہ رشتہ قائم رہوے پر بھٹی صاحب آکھدے نیں کہ انسان اپنے ایس مقصد نوں بھل کے گناہواں دی راہ تے ٹر پیا اے، ایس بارے اینج لکھدے نیں:

نہ مخلوق دے ای کم آیا نہ خالق نوں یاد کیتا
انور سر تے پنڈ گناہاں تائیوں ڈولدا رہنا واں

دنیا پچھے پھر پھر انور رب دی یاد بھلائی اے
نیک عمل نہ کیتا کوئی خالی تیرا پلا اے

انور علی بھٹی دی غزل وچ مقصدیت وکھالی دیندا اے۔ ایہناں دی شاعری وچ سوچ و چار عقل دیاں گلاں وکھالی دیندیاں نیں۔ ایہناں دے نیڑے شاعری صرف فارغ وقت دا مشغلہ نہیں بلکہ ایہناں نے اپنی شاعری رایہں دو جیاں انسان دی فلاح تے لوکائی نوں حیاتی گزارن لئی اک منشور دے نال انسان نوں اوہدی گواچی عظمت ول لیاون دی کوشش کیتی اے، لکھدے نیں:

لوکاں بھانے غزلاں نظماں میری عین حیاتی نیں
میں آدم دی عظمت والے ورقے پھولدا رہنا واں

انور علی بھٹی نے اپنی شاعری خاص کر کے غزل نوں فنی حوالے نال سوہنا سجایا اے۔ ایہناں دی غزل وچ تشبیہاں، استعاریاں، صنعتاں تے محاوریاں دا بڑا من بھاوناں وادھا کیتا اے۔ ایہناں نے تشبیہاں تے استعاریاں نوں ورتیاتے اپنی شاعری وچ تھاں تھاں تے پنجابی اکھان دے ذریعے اپنی گل نوں بیان کیتا۔ جس توں پتا چلدا اے شاعر نوں پنجابی زبان اُتے چنگا عبور حاصل اے۔ ایہناں نے محاوریاں یا اکھاناں نوں صرف محاورہ یا اکھان دے طور تے ای

استعمال نہیں کیتا سگوں ایہناں راہیں اپنے وچارتے گل بات نوں کھلار ویں ڈھنگ وچ بیان کیتا اے۔ ایہناں دی شاعری دے نمونے ویکھو:

اک اکلا تے دو یاراں سچ سیانے کہندے نیں
ہر اوکڑ لئی رل کے یارو مارنا پیندا ہلا اے

پرات وچ آٹا پھڑکنا تے کانواں دا بنیرے تے بولنا مہمان آون دی نشانی ظاہر کردا اے:

وچ پرات نہ آٹا بھڑکے کاں بنیرے بولے نا
فیر وی بوہے دل میں تکاں خورے اوہ آیا اے

چوراں نوں مور پے گئے بارے کجھ انج دسدے نیں:

چوراں نوں تے مور نے پے گئے ہوراں کجھ بلائیں دی
سنیا اے کجھ گم ہوگئے نیں بچے وی خرکاراں دے

فیر لکھدے نیں:

ہر کوئی ایتھے جیندی جانے لوڑاں پوریاں کردا اے
جواہریاں گھر ہیرے موتی کھوتے گھر گھمیاراں دے

پوں باراں یا تن کانے دا محاورہ اپنی شاعری وچ انج دسدے نیں:

ٹُر پواڈم ہمت لے کے
پوں باراں یا تنے کانے

اک ہور شعر دی ونگی ویکھو:

ہر شے اپنے اصلے اُتے اوڑک نوں آجاندی اے
جوگیاں دے گھر سپ پٹاری سونے گھر سنیاراں دے

فیر لکھدے نیں:

کنبدیاں نیں میریاں سدھراں ایس طراں
جیوں غریب دے بچے پالے ٹھردے نیں

بھٹی صاحب نے پنجابی ریت تے ٹورول وی دھیان دتا اے۔ باراں ماہ یعنی باراں مہینے شاعری دی اک صنف اے۔ ایس وچ بارہ مہینیاں دے حوالے نال شاعری کیتی جاندی

اے۔ ہر مہینے وچ شاعر اپنے اُپر بیتن والیاں کیفیتاں دا اظہار کردا اے۔ شاعر سال دے باراں مہینیاں وچ ہر مہینے توں دوجے مہینے وچ بہتا دکھ، وچھوڑا، درد، وکھ وکھ موسم دے مزاج تے عاشق اُتے ہون والے اثرات تے انسان دے دل دی کیفیت نوں اپنی شعری روپ دے کے بیان کردا اے۔ بھٹی صاحب دی شاعری وچ سانوں باراں ماہ دی ایہ صنف وکھالی دیندی اے۔ ونگی دے طور تے ایہناں دی شاعری وچوں کجھ شعر ویکھو:

جیٹھ دی لوتے پوہ دیاں سیتاں جیویں تیویں بیت گئیاں
پھاڈے دے مینہ کولوں کیہڑا بچی کندھ بچائے گا

پوہ دے مہینہ:

پوہ دیاں ٹھریاں لمیاں راتاں مُکن وچ نہ آون
اکلاپے دیاں سُولاں اُتے سدھراں کرن سیاپے

چیت دا مہینہ:

اچن چیت اج وسریاں ہویاں یاداں آن جگایا اے
دل دا وجیا بوہا آکے پھر کھڑکایا اے

انور علی بھٹی دی غزلاں زبان تے بیان دی فن کاری دا سوہنا نمونہ نیں۔ ایہناں نے پنجابی غزل نوں نویں نویں رویے تے انداز عطا کیتے۔ ایہناں دی غزل روایت دے نال نال نویں نروئے تجربیاں نوں وی نال لے کے ٹر دی اے۔ ایہناں دی غزلاں وچ درد، سوز تے موسیقی دا پکھ وادھو ملدا اے۔ ایہناں نے اجوکے دور دے سارے مسئلیاں نوں اپنی قلم دی زبان دتی تے معاشرے دیاں بہوں ساری برائیاں نوں پیش کرن دی کوشش کیتی۔ ایہناں نے اپنی غزل نوں زبان و بیان دے حوالے نال فنی ترکیباں نال ودھیرا امیر کیتا۔ ایہناں دی غزل وچ رعایتی لفظ، ترکیباں، تکرار لفظی، صنائع بدیع، پیکر تراشی دے بہوں سوہنے نمونے وکھالی دیندے نیں۔ رعایتی لفظ وچ اک لفظ دی مناسبت نال کجھ ہور اکھر لیائے جاندے نیں جیویں پیلی (فصل) دی مناسبت نال بیج، ٹریکٹر، سرگی، ہالی اک دوجے دے رعایتی لفظ نیں۔ ونگی ویکھو:

دن چڑھیا تے نال ٹریکٹر پیلی بیج لواں گے
سرگی ویلے کر ہرنالی ہن نئیں ٹر دے ہالی

انج دے ای کجھ ہور شعر ویکھو:

بھن دے گا گر سُٹ دے تھلے میری تہہ مرگئی اے
کھوہ شریکاں چبھدیاں دا میں پانی کدی نہ پیواں

کھال تے املتاس دا بوٹا دوروں انج پیا جاپے
کوئی مٹیار لے پیلی چُنی آوَندے وٹے وٹے

بھٹی صاحب دی غزل وچ ترکیب سازی دے نمونے ویکھو:

کدتائیں سدھراں دُھخدیاں رہنا کدتائیں پہرے ساہواں تے
اوڑک دبیاں ہاواں ڈھاونا ظلم دے محل بنیرا اے

شعر وچ سورج دی دھپ، کندھاں دے پرچھاویں ترکیباں نیں:

شِکر دوپہریں ننگے پیریں سورج دی دُھپ ساڑے
کندھاں دے پرچھاویں لبھیاں سفر نہ کٹیا جاوے

ایسے طرح اک ہور شعر وچ پیار دے سومے تے دکھ دے دوزخ بڑی سوہنیاں ترکیباں نیں:

میں جنہاں نوں ساری عمراں پیار دے سومے دِتے
اوہناں توں میں چبھکاں پیڑاں دکھ دے دوزخ کھٹے

شعر وچ جیٹھ دی لو تے پھانڈے دے مینہ ترکیباں انج ورتیاں نیں:

جیٹھ دی لو تے پوہ دیاں سیتاں جیویں تیویں بیت گیاں
پھانڈے دے مینہ توں کوئی کیویں کچی کندھ بچائے

انور علی بھٹی دی غزل وچ سانوں تکرار لفظی دیاں ودھیریاں ونگیاں وکھالی دیندیاں نیں۔ تکرار لفظی وچ شاعر اک ہی لفظ نوں کلام وچ ایس طرح بار بار لیاندا اے کہ پڑھن والیاں نوں سواد آجاندا اے۔ جدوں شعر وچ کسے لفظ دی تکرار ہووے اوہنوں تکرار لفظی آکھدے نیں۔ ونگی ویکھو:

ہر کوئی میرا درد وٹڈائے ہر کوئی میرا سانجھی اے
سجنو پیار محبت والے بول جو بولدا رہنا واں

شعر وچ ہر کوئی میرا، ہر کوئی میرا تکرارِ لفظی نیں:

مینوں رُک رُک ٹرنا پیندا میں بچ بچ ملدا یاراں نوں
جو بن دے یار حیاتی دے اوہ سپاں وانگوں ڈس دے نیں

شعر وچ رُک رُک، بچ بچ، دے دے تے یار تکرارِ لفظی نیں:

تھاں تھاں میرا انگیا ہویا تھاں تھاں دا میں بھیتی
فیر وی میں پردیسی جاپاں نئیں کوئی سرناواں

شعر وچ تھاں تھاں، میں میں تکرارِ لفظی نیں:

آس دا دیوا بلدا رہنا ایہو ای زندگانی اے
بے آسے بیمار دا ساہ وی مکدے مکدے مک جاندے

شعر وچ مکدے مکدے، آس آسے تکرارِ لفظی نیں:

انور لوں لوں وچہ گناہاں نیکی اک نہ پلے
صدقہ پاک نبیؐ دا مولا جے بخشش فرماوے (15)

بھٹی صاحب دی اپنی غزل وچ صنعت تضاد دا بڑا سوہنے طریقے نال استعمال کیتا اے۔ تضاد دے معنی ایہو جئے الفاظ ہوندے نیں جیہناں دے معنی اک دوجے دی ضد تے مقابل ہون۔ انور علی نے اپنے کلام وچ تضاد توں جمن والی شوخی دی تھاں ہم آہنگی توں جمن والے سلجھاؤ نوں بوہتی اہمیت دتی اے۔ ایہناں دے شعراں دی ونگیاں ویکھو:

بازی انور موہدی پے گئی
کیہ میں جتاں کیہ میں ہاراں

فیر لکھدے نیں:

اپنے آپ نوں ہر دم آپے میں تولدا رہنا واں
جو دس دا نئیں باہر اپنے اندر ٹولدا رہنا واں

ایہناں دی غزل دی اک ہورونگی ویکھو:

ہے احساس میرا گم ہویا دُھپ چھاں دی تفریق نئیں
پتہ نئیں کد پت جھڑ ہیسی موسم کدوں بہاراں دے (16)

مکدی گل ایہ کہ فیصل آباد دے سپوت انور علی بھٹی نے اپنی شاعری خاص کر کے غزل وچ حیاتی نال جڑے ہر پکھ نوں نمایاں کیتا اے۔

ایہناں دے قلم راہیں جو جو اکھر نکلے نیں اوہ بھٹی صاحب دی سوچ دا بہترین مظہر اے۔ اپنی دل دیاں سدھراں نوں کاغذ اُتے پرون لئی ایہناں دیاں تحریراں نے ہمیشہ سوہنے تے من موہنے اکھراں دا جامہ پایا۔ انور ہوریں اپنے آل دوالے توں اگے دی سوچ رکھن پاروں اپنے ہانی شاعراں توں کئی درجے اگے سن۔ انور علی بھٹی نے پنجابی زبان نوں اظہار دا ذریعہ بنا کے نا صرف اپنے دل دی تسکین حاصل کیتی بلکہ اپنی ماں بولی نوں وی زندہ کیتا اے۔

حوالہ جات:

☆ پی ایچ۔ڈی سکالر، انسٹی ٹیوٹ آف پنجابی اینڈ کلچرل سٹڈیز، اورینٹل کالج، پنجاب یونیورسٹی، لاہور

1۔ گل بات: احمد رضا بھٹی (پُتر۔انور علی بھٹی)۔مورخہ 11 نومبر 2018ء۔حال مقیم فیصل آباد۔

2۔ سعادت علی ثاقب، ڈاکٹر۔فیصل آباد دی پنجابی نعت (لاہور: شعبہ پریس اینڈ پبلی کیشنز، پنجابی یونیورسٹی) 178۔

3۔ گل بات: احمد رضا بھٹی (پُتر۔انور علی بھٹی)۔مورخہ 11 نومبر 2018ء۔حال مقیم فیصل آباد۔

4۔ اجمل ملک، "فیصل آباد پنجابی ادب دنیا میں بڑا کردار ادا کر رہا ہے"، روزنامہ ایکسپریس۔ (مورخہ 8 دسمبر 2011ء)؛ 4۔

5۔ انور علی بھٹی۔دل دے بوہے (فیصل آباد: مظہر پبلی کیشنز، 2016ء) 15۔

6۔ اوہی۔ 53

7۔ سعادت علی ثاقب، ڈاکٹر۔فیصل آباد دی پنجابی نعت۔ 178

8۔ انور علی بھٹی۔دل دے بوہے۔ 171

9۔ اوہی۔ 155

10۔ اوہی۔ 140

11۔ قرآن الکریم۔سورۃ النور۔آیت نمبر 31

12۔ انور علی بھٹی۔دل دے بوہے۔ 130

13۔ اوہی۔ 172

14۔ اوہی۔ 140

15۔ اوہی۔ 105

16۔ اوہی۔ 165

References:

* Faisal Town, Tehsil & Distt. Vehari

1. Interview: Ahmad Raza Bhatti (Son- Anwar Ali Bhatti), Dated: Nov 11, 2018. Currently Residing in Faisalabad.
2. Dr. Saadat Ali Saqib, Faisalabad di Punjabi Naat, Lahore: press and publicaion dept; Punjab Uni, lahore. 178
3. Interview: Ahmad Raza Bhatti (Son- Anwar Ali Bhatti), Dated: Nov 11, 2018. Currently Residing in Faisalabad.
4. Ajmal Malik, faisalabad punjabi adab me bara kardar ada kr raha hy (article), Daily Express, Dated: Dec 08, 2011, 04.
5. Anwar Ali Bhatti, Dil Dy Boohay, Faisalabad: Mazhar publication, 2016, 15.
6. Same- 53
7. Dr. Saadat Ali Saqib, Faisalabad di Punjabi Naat,178
8. Anwar Ali Bhatti, Dil Dy Boohay, 171
9. Same- 155
10. Same- 140
11. Al Quran, Surah Al Noor, verse 31.
12. Anwar Ali Bhatti, Dil Dy Boohay, 130
13. Same, 172.
14. Same, 140.
15. Same, 105.
16. Same, 165.